

УДК 271

О. Ю. Новенченко, студ.

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ: ЗМІНА ЮРИСДИКЦІЇ 1686 РОКУ

Розглянуто питання зміни підпорядкування Київської митрополії в 1686 році. Зосереджено увагу на передумовах зміни юрисдикційного статусу даної церковної структури. Розкрито особливості історико-релігійних відносин в трикутнику Київ-Константинополь-Москва, проведено аналіз специфічності процесу анексії Української Церкви.

Ключові слова: Київська митрополія, православ'я, юрисдикція, патріархат, Церква

XXI століття стає для України часом фундаментальних змін в громадському суспільстві, осмисленні власної історії, релігії. Події, що відбулися в далекому минулому, є зараз нагальними та набувають нового забарвлення. В останній час, характерними рисами українського правос-

лав'я стали консолідація навколо соціальних проблем та уточнення своєї церковної інституційної приналежності. В цьому контексті, на поверхню впливає, ніким не забуте, питання зміни юрисдикції Київської митрополії з Константинопольської на Московську 1686 р. Правомірність

цього акту й до цих пір викликає палкі дискусії серед богословів, істориків, релігієзнавців, правознавців.

Відповідна наукова база по вивченню цього питання була оформлена напрацюваннями ще в XIX столітті. Документами, які розкривали особливості передачі Київської митрополії Московському патріархату, займалися багато істориків. Серед них можна відзначити Є. Голубинського, В. Ундольського, М. Кояловича та С. Соловйова, який, безпосередньо, наполягав на подальшому дослідженні фактів з цього питання. З переліку основних джерел, щодо даної історичної події, можна виділити масштабну роботу професора Київської Духовної Академії і Семінарії С. Терновського, який опублікував значну частину документів, додавши до них власну аналізуючу передмову. Подібні напрацювання можна знайти у виданнях Петербурзької археографічної комісії. Також вивчення даної проблеми пов'язується з іменами Б. Крупицького, О. Лотоцького, Г. Удода, І. Огієнка, І. Власовського та інших. Серед українських релігієзнавців цим питанням займаються Є. Харьковщенко, О. Саган, О. Солдатова та інші. Церковне середовище представлено фундаментальними працями В. Лур'є та В. Буреги.

Виходячи з актуальності та ступеню наукової розробки теми, основною метою даної наукової роботи є здійснення історико-релігієзнавчого аналізу подій другої половини XVII століття, що стосувалися перепідпорядкування Київської митрополії з 700-літньої Константинопольської юрисдикції на Московську та компаративне виокремлення точок зору сучасних дослідників цієї проблематики.

Київська митрополія від початку була однією з єпархій Вселенського престолу, але через політичні обставини, могла ділитися на дві-три митрополії. Першим історичним кроком в процесі відходу Київської митрополії в повне підпорядкування Московському патріархату стала Переяславська Рада 1654 року. Ця подія була ознаменована військово-політичним союзом українських козаків з Московським Царством. Гетьманська держава на чолі з Богданом Хмельницьким сприймала цей союз як рівноправну угоду. Натомість, сама Москва вбачала в цьому акті добровільне входження земель Запоріжжя до складу Московського Царства [14]. Ця угода не передбачала в собі зміни канонічного статусу Київської митрополії, хоча, як показало майбутнє, стала її основою. Результатом переговорів стало підписання Богданом Хмельницьким березневих статей, текст яких, що характерно, ввійшов в 1659 році до "Повного зібрання законів Російської імперії" і сприймався як оригінальний текст 1654 року. Політичний союз з Московією по-різному тлумачився українською та російською сторонами. Козаки були шокованими бачачи як очільниками міст ставали люди пов'язані якимось чином з Московією. Та найбільш неочікуваним явищем стала швидка та активна компанія з підготовки переходу Київської митрополії з під юрисдикції Константинопольського патріархату до Московського. Багато українців, на той час, не вбачали в цьому жодної загрози для свого народу, а тим більше для релігійної самобутності. Ніхто не міг і усвідомити, якої шкоди Українській церкві може завдати підданство Московії. Цього не прогнозували, навіть, прибічники московської політики серед церковних діячів. Хоча, знаходилися і ті, хто підтримує московський вектор у відносинах чинили супротив переходу Київської Церкви під владу Московського патріарха. Такою була політика, наприклад, архимандрита Києво-Печерської Лаври Інокентія Гізеля.

Питання про перехід Київської митрополії під контроль Московській Церкві постало вже після приєднання більшості українських територій до складу Московської держави [6, с.198]. Деякі з земель та біль-

шість єпархій Києва залишилися під покровительством Польського королівства.

В 1647 році Київський митрополичий престол посів Сильвестр Косів, який відзначився повним несприйняттям будь-якої можливості опинитися під владою Московського патріарха. З 1657 року в Києві осідає Луцький єпископ Діонісій Балабан. Його обрання проходило без втручання Москви та під керівництвом Константинопольського патріарха. 1657 рік був роком смерті Богдана Хмельницького та Сильвестра Косіва. Іван Виговський, новий гетьман дотримувався пропольської політики. В 1659 році він зрікся булави і замість нього Козацька Рада обрала гетьманом сина Хмельницького Юрія. Протягом цього часу Діонісій Балабан став митрополитом Правобережжя і не мав жодного стосунку до єпархій Лівобережжя.

Оскільки, Чернігівська єпархія була фактично територією, що входила до Московського Царства, в 1659 році князь О. М. Трубецької призначає на престол Київської митрополії єпископа Чернігівського Лазаря Барановича, який вже був причетним до справ Київської митрополії з 1657 року [3, с. 102]. Призначення Барановича було прийняте без згоди Константинопольського патріарха, тож не визнавалося законним. Завдяки діяльності Лазаря Чернігівська єпархія була піднесена за рангом і стала архієпископією. Це підвищення проходило, також, без згоди Вселенського Престолу. Відразу можна побачити, що втручання Московського патріархату до справ чужої церкви було неодноразовим.

З моменту призначення Барановича, відбувся перший поділ в лоні самої церкви. В. Бурега зазначає: "Саме таким чином Київська митрополія розділилася на дві частини. На території Польського королівства продовжував свою архіпастирську діяльність митрополит Діонісій Балабан, а в землях підконтрольних Московській державі вища церковна влада була в руках єпископа Лазаря" [Цит.за:1,с.28]. Лазар Баранович діяв дуже хитро і обережно, тому московський уряд мав наміри підшукати йому заміну в обличчі протопопа ніжинського Максима Филимоновича. Та попри все, як хитрий дипломат, Баранович з перервами зміг протриматися містоблюстителем Київської митрополії з 1657 року по 1685 рік.

Невиразна й занадто обережна позиція Лазаря Барановича була незрозумілою в Москві. Тому йому швидко знайшли заміну. На історичну арену виходить ніжинський протопоп Максим Филимонович. Це був найсумлінніший агент Московії в церковній справі. Його постать є достатньо суперечливою в питанні участі тогочасного православного духовенства в політичному житті. Можна сказати, що він був більше політиком, ніж священником [10,с.218]. 14 грудня 1659 року за "доблесні заслуги" князь Олексій Михайлович наказав надіслати з царської скарбниці премію ніжинському протопопу Максиму Филимоновичу. Для ніжинського отця Москва стала джерелом прибутків і світлого майбутнього [Цит.за:12, с.213]. Навесні 1661 року Филимонович був запрошений до Москви, там його митрополит Питирим посвятив на єпископа Мстиславського Мефодія – нового містоблюстителя Київської митрополії [7]. Вчинок Питирима не сподобався тодішньому московському патріарху Никону і той виголосив анафему митрополиту за неканонічну хіротинізацію Максима Филимоновича.

За діяльності митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, Московська держава вже могла й думати забути про підпорядкування Української церкви, адже він виступав за повне збереження канонічного зв'язку з Константинополем. До Тукальського схильно ставився і сам патріарх Константинополя.

З 1674 року Московським патріархом став Іоаким Савелов, який був вихідцем з Межигірського монастиря, що під Києвом [2]. Ставши патріархом, він не забував, яке середовище його виростило, і тому підтримував контакти з монастирською братією, адже вона приносила йому корисну інформацію про стан справ в Українській церкві. Є відомості, також, про те, що патріарх Іоаким, навіть, поблагословив шлюб Івана Самойловича. З цього факту можна зробити висновки, що український гетьман і Московський патріарх були в достатньо близьких стосунках. Отже, стає зрозумілим, чому при надзвичайно скрутній ситуації вибір Самойловича впав в бік Московії. Тут були замішані як загальнополітичні фактори, так і особистісні. Патріарх Іоаким спонукав гетьмана Івана Самойловича знайти нового містоблюстителя Київської митрополії. Кандидатура не змусила себе довго чекати. Через гоніння з боку польської корони до Києва тікав його сват – єпископ Луцький Гедеон Четвертинський, котрий в результаті й став новим митрополитом Києва.

Ось як про прибуття Четвертинського пише І. Огієнко: "Єпископ Луцький прибув до гетьманської столиці Батурина, і був добре тут прийнятий. Він був сватом Самойловичу – дочка Самойловича була за сином Гедеона ще з 1682 року. Помістився він у Крупецькому монастирі. Гетьман відразу оцінив єпископа Гедеона як найкращого кандидата на Київську митрополію. І справді, кандидат цей мав чимало заслуг: був мучеником за православ'я, в єпископській сані служив уже майже 25 років, найзнатнішого роду, і до того ж сват гетьманів. Старий хитрун, що все чекав митрополичого сану, Лазар Баранович, відразу оцінив єпископа Гедеона Четвертинського – про нього він насмішувато казав: "Разве его митрополитом Киевским сделать, а то другого ему места нет..." [11, с.126]. Слова Барановича виявилися пророчими, або, навіть, не пророчими, а логічним наслідком ситуації, яка складалася. Хоч Огієнко і називав Лазаря "хитруном", саме ця особливість характеру допопогла йому неодноразово прорахувати кроки Московського патріархату щодо Української церкви. Тому не дарма він з перервами протримався містоблюстителем Київської митрополії майже 30 років.

Постать Гедеона Четвертинського ідеально підходила і для Московії, і для гетьмана Івана Самойловича, бо тоді б в його руках зосередилися ще й церковні справи. І тут, в 1685 році Московський патріархат зухвало та без зволікань вдирається в чужу юрисдикцію. Вибори нового митрополита Української Церкви були призначені на 8 липня [8, с.146]. В своїй роботі "Софійність Київського християнства" професор Є. Харківченко згадує про події тих років: "Зміна юрисдикції Київської митрополії сталася за часів гетьманства І. Самойловича. Восени 1684 року московський патріарх звернувся до гетьмана з пропозицією обрати київського митрополита, який би дав згоду на те, щоб Київська митрополія була залежна не від константинопольського, а від московського патріарха. На цю посаду гетьман порадив обрати відомого борця з унією луцького князя Гедеона Четвертинського. Вибори (елекція) відбулися в Києві в день Петра і Павла – 29 червня 1685 р. у храмі св. Софії. Окрім нечисленного духовенства у виборах взяли участь посланці від гетьмана на чолі з генеральним осавулом І. Мазепою" [Цит.за:13,с.96-97].

Фактичний перехід Київської митрополії під іншу юрисдикцію відбувся. Про легітимність цієї події немає і мови, адже вона сталася без згоди з боку Константинопольського патріарха Діонісія. За таких умов на звільнення з сану претендував і патріарх Іоаким, який втрутився в справи чужого патріархату і сам Гедеон. Але, чомусь в Московському патріархаті була тверда впевненість в мирній реакції Константинополя. Слід, знову,

звернутися до досліджень В. Буреги, котрий досить чітко проаналізував відносини Східних Патріархів з Московським Царством. Він наводить приклад того як грецьке духовенство останнім часом дуже часто відвідувало московських керманічів. Там воно отримувало щедрі милостині, матеріальну допомогу. Ці відносини не обмежувалися лише церковною сферою. Інформація про перебіг справ в Османській імперії отримувалася Москвою саме через представників грецького духовенства. У східного православного світу на меті була думка, що російський цар в один момент допоможе їм таки позбавитися від гніту з боку турків. Навіть, від початку визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, Східні Патріархи передбачали повний відхід України під крило Московського царства [1, с.32].

Є. Харківченко зазначає: "Константинопольський патріарх спочатку відтягував своє рішення, але врешті-решт під політичним тиском Туреччини дав згоду й розіслав на початку 1686 р. соборну грамоту із закликом до всіх віруючих і священнослужителів Київської митрополії визнати Гедеона Четвертинського митрополитом і підкорятися його авторитетові як духовного пастиря. Таким чином, наприкінці XVII ст. Київська митрополія увійшла до складу Московського патріархату. За словами патріарха Філарета: "Приєднання України до Росії у 1654 році, а за ним приєднання до Московського патріархату Київської митрополії 1686 р. – не за приписами церковних канонів надовго поховали мрію українців про сою Помісну Церкву" [Цит.за:13, с.97].

В квітні 1686 року був скликаний Собор архієреїв, на якому було укладено томос (спеціальна грамота), який був підписаний 21 митрополитом і патріархом, і котрий велів визнати Гедеона Четвертинського законним митрополитом Київської митрополії. Діонісій окремою грамотою сповістив гетьмана Івана Самойловича та українське духовенство про те, що він уступає митрополію Московському патріарху. За свідченнями, Константинопольський та Єрусалимський патріархи віддали Українській церкві в пазурі Москви за 200 злотих та 40 соболів... "...Так сталася велика трагедія українського народу – загублення своєї національної Церкви..." [11, с.163].

Сьогодні існує безліч думок та суперечок з приводу втраченої Київської митрополії. Хтось підтримує Константинопольського патріарха, хтось Московського, а хтось вже зневірився в будь-якій підтримці. В умовах наявних реалій дехто бачить можливість автономності, для когось таке майбутнє перекреслено подіями 1686 року.

Серед оригінальних точок зору можна звернутися до оцінки факту перепідкорення Київської митрополії єпископом Петроградським і Гдовським Російської Автокефальної Православної Церкви (РАПЦ) Григорієм. В миру він більше відомий як релігійний діяч, патролог та візантист Вадим Миронович Лур'є. В своїй книзі "Російське православ'я між Києвом та Москвою" (2009) він подає аналіз стану церковних справ в православному світі починаючи з часів Київської Русі аж до XX століття включно. Окремий розділ присвячений церковній юрисдикції Києва в XVII столітті. Основні свої тези він ґрунтує на архівних документах, соборних та патріаршких грамотах, що збереглися до нашого часу.

В цій роботі є момент розвінчання повного негативного зображення українського гетьмана Івана Самойловича та горе-митрополита Гедеона Четвертинського. На основі архівних текстів від 1872 року, випливають першочергові вимоги, складені цими двома персонажами для звернення в Москву [9].

Також, отець Лур'є по пунктах розкладає основну суть офіційних документів та постанов, виданих в Константинополі в 1686 році з приводу подальшого існування Київської митрополії. На його думку, Константинопольський Собор і Єрусалимський патріарх Досифей

відмовилися прийняти законним вторгнення Московського Патріарха Якіма в справу чужої митрополії. Вони ж лише передали права намісника, або екзарха Вселенського престолу. Патріарх Іоаким категорично відмовився прийняти постанови цього Собору і тому продовжив неправомірне захоплення на свій розсуд.

В інтерв'ю українському інтернет-порталу "Релігія в Україні" від 20 грудня 210 року Вадим Лур'є окреслив практичні наслідки анексії Київської митрополії. Він зазначив, що на даний період (тобто, 2010-й рік) в Києві існує виключна юрисдикція Константинопольського патріарха. І не лише в українській столиці, а в усьому історичному ореолі Київської митрополії. Отець зазначає, що якщо домовитися з Константинополем, то можна цілком ігнорувати думку Московського патріарха [Цит.за:5]. Влада московської церковної структури на території України існує наскільки, настільки їй це дозволяє рішення Константинопольського патріарха. З його слів слід зазначити, що це частина теорії, а на практиці все може бути по-іншому.

Лур'є вказує на те, що для Константинопольського патріарха завжди, починаючи з 1686 року і по сьогодні, визнається законність рішень, які були прийняті в важливому для Української Православної церкви році. Дії Московського патріарха Якіма продовжують і далі розцінюватися як просто незаконне захоплення, що здійснилося поза канонічними правами. "Сьогодні не існує жодних теоретичних труднощів з приводу перегляду Константинополем статусу Київської митрополії. Константинопольський патріархат правий в тому, що він неодноразово давав зрозуміти, що жодних документів по передачі Києва Москві не існує", – зазначає Вадим Лур'є.

Досить конкретно є позиція О. Солдатова: "Постановка питання про отримання Українською Православною Церквою автокефалії від Московського патріархату не має сенсу, позбавлена будь-яких канонічних, юридичних та історичних підстав. Канонічне право Вселенської Церкви взагалі не наділяє Московський патріархат можливістю надавати будь-кому автокефалії... Згідно з церковним правом, Україна (Київська митрополія) була і залишається частиною "канонічної території" Константинопольського патріархату, а Українська Православна Церква може претендувати на отримання (або визнання) автокефалії"

З точки зору Буреги, ставлення Константинопольського патріархату до до Томосу 1686 року має подвійний характер. З одного боку, Вселенські Патріархи неодноразово визначали порушення канонічного порядку в 1685-86 роках, а з іншого – постанова 1686 року ніколи не відмінялася. "Сам факт того, що Константинопольська Церква ось уже більше 300-х років визнає законність ієрархії, що надходить в Українську Православну Церкву, слугує достатньою основою того, що акт 1686 року залишається в силі і по цей день. Тому являються безперспективними спроби переглядів рішень, прийнятих в Константинополі в XVII столітті" [1, с.34], – аргументує богослов.

Також, дослідник вказує на те, що вже сьогодні буття сучасної Української Православної Церкви ознаменовується самоуправлінням з елементами широкої автономії, адже вона скликає свої Собори, має свій Священний Синод, сама вибирає свого Предстоятеля, який лише затверджується Московським Патріархом. Церква канонізує своїх святих, має свої навчальні заклади. Отже, обставини приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, є для Буреги важливим історичним уроком. І чи впадеться з ним українське суспільство – покаже час...

Отже, нами розкрито особливості історико-релігійних відносин в трикутнику Київ-Константинополь-Москва, проведено аналіз специфічності процесу анексії Української Церкви. Було ретельно проаналізовано позиції церковних діячів України: митрополита Діонісія Балабана, містоблюстителя лазаря Барановича, намісника Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. Звернено увагу на постать митрополита Гедеона Четвертинського, за якого і сталася ця переломна подія в українському православ'ї. Саме з нього починається нова історія в церковних відносинах з Московським патріархатом.

На майбутній статус Київської митрополії вплинула низка чинників. Це і зацікавленість грецьких патріархів в матеріальній підтримці з боку Московії, і занепокоєння турецьким візиром ситуації з православним світом, і московський вектор серед гетьманства. Та більш за все – це потреба в українських землях, в народів Московського царства.

В ході аналізу думок сучасних дослідників з приводу перепідкорення Київської митрополії можна було зробити певні висновки. Особливістю Константинопольського патріархату в цьому питанні є подвійність його позиції. З одного боку представники цієї інституції завжди засуджували неправомірність акту перепідпорядкування, а з іншою – ніколи не ставили питання про відміну рішень Томосу 1686 року. В. Бурега вказує і на те, що сучасна Українська Православна Церква має достатню автономність для скликання своїх Соборів, управління Священним Синодом, самостійного обрання митрополита, тощо. Олександр Солдатов вказує на те, що ситуація в сучасному православ'ї вказує на надію, щодо нормалізації канонічного статусу Української Православної Церкви.

Головне те, що історія піднесла нам важливий урок того, як один акт може змінити долі тисяч вірян на століття, як нащадки будуть виправляти помилки свої предків та як минуле вказує, чого не потрібно робити в майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Бурега В. Присоединение Киевской митрополии к Московскому Патриархату в 1686 году// Печерський благовісник. Журнал Свято-Успенської Києво-печерської Лаври. – 2007. – №1 (7). – 26-34 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви// Зібрання в 2 т. Т. 2. – Нью-Йорк: 1956. – 302 с.
3. Головащенко С. Православна церква у XVII столітті// Історія православної церкви в Україні. Збірка наукових праць до 400-х річчя від дня народження Святителя Петра Могили, митрополита Київського. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 93-157 с.
4. Два типи автокефалії – погляд із Константинополя: (доповідь на міжнародній науково-практичній конференції "Константинопольський патріархат в історії України: минуле, сучасне, майбутнє", Київ, 10 червня 2016 року) [Електронний ресурс]/ О. Солдатов// Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/materials_conferences/63789/
5. Єпископ Лур'є: Константинополь вправі признати любую українську юрисдикцію: (інтерв'ю для інтернет-портала "Релігія в Україні" 20 декабря 2010 года) [Електронний ресурс]/ Г. Коваленко// Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/7381-episkop-grigorij-lure-konstantinopol-vprave-priznat-lyubuyu-ukrainskuuyu-yurisdikciyu.html>
6. Ісиченко І. Історія Христової церкви в Україні. – К.: Акта, 2008. – 305 с.
7. Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви// Собрание в 2 т. Т. 2 – Париж: 1959. – 565 с.
8. Липинський В. Україна на переломі// Український історичний журнал. – 1992. – №2. – 144-149 с.
9. Лур'є В. М. Русское православие между Киевом и Москвой: очерки истории русской православной традиции между XV и XX веками. – М.: Три квадрата, 2009. – 288 с.
10. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. – Л.: Василіян, 1995. – 404 с.
11. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви// Зібрання в 2 т. Т. 2 – К., 1993. – 284 с.
12. Петровський М. Нариси історії України XVII – поч. XVIII століття. Досліди над "Літописом Самовидця". – Х., 1930. – 147-254 с.
13. Харьковченко С. Софійність Київського християнства. – К.: Наукова думка, 2003. – 224 с.
14. Шевченко О. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII століття// Український історичний журнал. – 1994. – №1 (394). – 52-57 с.

О. Ю. Новенченко

КИЕВСКАЯ МИТРОПОЛИЯ: ИЗМЕНЕНИЕ ЮРИСДИКЦИИ 1686 ГОДА

Рассмотрены вопросы изменения подчинения Киевской митрополии в 1686 году. Сосредоточено внимание на предпосылках к изменению юрисдикционного статуса данной церковной структуры. Раскрыты особенности историко-религиозных отношений в треугольнике Киев-Константинополь-Москва, проведен анализ специфики процесса аннексии Украинской Церкви.

Ключевые слова: Киевская митрополия, православие, юрисдикция, патриархат, Церковь.

O. Y. Novenchenko

JURISDICTION CHANGING OF THE KYIV METROPOLIS IN 1686

In the article were considered the subordination of the Kiev metropolis in 1686. The theme of this article is focused on the preconditions which have changed the jurisdictional status of this church structure. We are revealed historical and religious relations of the Kiev-Constantinople-Moscow triangle. Author is analyzed the specificity annexation process of the Ukrainian Church.

Keywords: Kyiv metropolis, Orthodoxy, jurisdiction, patriarchy, Church.